

**خطاهای تقویمی (با تأکید بر کتاب تاریخ قم تألیف حسن بن محمد بن حسن قمی)**ضیالالدین ترابی<sup>۱</sup>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۳۰

**چکیده**

کتاب تاریخ قم تألیف حسن بن محمد بن حسن قمی، کتابی است درباره تاریخچه و احوال ساکنان شهر و نیز مهاجران عرب مسلمان به آنجا که در سال ۳۷۸ هجری قمری به زبان عربی نوشته شده و بعدها در سالهای ۸۰۵ و ۸۰۶ توسط حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی به فارسی ترجمه شده است. کتاب در بر دارنده اطلاعات مفیدی در مورد ساکنان شهر و نیز کشاورزی، رودخانه ها، کاریزها، تاریخچه برخی از شهرهای منطقه و نیز سازنده آن، ریشه نام شهر و روستای مورد نظر و علت نامیدن و نامگذاری آن و هم چنین میزان خراج سالانه شهر و توابع آن است. افزون براین مؤلف کتاب تا آنجا که اطلاعاتش اجازه می دهد به تاریخ دقیق برخی از رویدادها، تولدها و درگذشت های افراد خاص اشاره می کند که اغلب بر اساس تقویم هجری قمری است ولی گاهی نیز به تطبیق تاریخ هجری قمری رخدادها با تقویم یزدگردی و (فارسیه) می پردازد. موضوعی که در این مقاله به کم و کیف و درستی و نادرستی آنها می پردازم و تلاش می کنم تا تاریخ تطبیقی دقیق هر مورد را محاسبه و معین کنم. البته در این بررسی نخست برای این که ببینم تاریخ های تطبیقی و برخی از رخدادها مهم درست ثبت شده است یا نه؛ آنها را افزون بر نسخه چاپی کتاب تاریخ قم (حسن قمی، ۱۳۶۳) از نسخه خطی کتاب در دسترس (حسن قمی، ۱۲۹۷) تطبیق داده و در صورت مشاهده اختلافی آن را مورد توجه قرار دهم.

**کلید واژه:** قم، تاریخ، تقویم، یزدگرد، تقویم یزدگردی، (آریایی - کردی)

**Chronological errors (with emphasis on the book of History of Qom by Hassan bin Muhammad bin Hassan Qomi)**Ziaeddin Torabi<sup>1</sup>

Recive data: 2020/08/07

Accpte data: 2020/11/20

**Abstract:**

The Book of the History of Qom by Hassan ibn Muhammad ibn Hassan Qomi, is a book about the history and lives of the residents of the city, and the Arabian Muslim Immigrants. It was written in the Arabic language in the 378 Hijri, and later in 805 and 806 Hijri, it was translated into Persian by Hassan ibn Ali ibn Abdul Malik Qomi. The book contains excellent information about the residents of Qom. It illustrates their living conditions, their activities, their agriculture, and rivers and the subterranean canals of the region. You will also learn the history of some other cities and villages in the region, as well as the root of those names. Also there is interesting information about the annual tributes to the cities and the reason of them. The author of the book had so much data it allowed him to show detailed dates of some events, birthdays, and deaths of important and famous people; often based on Hijri lunar calendar. At times he also tried to compare the dates of the Hijri lunar calendar by Yazdgerdi Calendar, and (farsi calendar) too. But except some of these comparative calendars, the rest are not correct. So in this article I am trying to properly show the correctness and incorrectness of the comparisons.

**Keyword:** Qom, Calendar, Yazdgerd, Yazdgerdi calendar, (Kurdish- Arian).

1- Poet and researcher. Master in Linguistics, Culture and Language of Old Persian

## مقدمه

پیش از پرداختن به موضوع خطاهای تقویمی در کتاب، از آنجایی که این اشتباه‌ها در مورد تطبیق تقویم هجری قمری با تقویم یزدگردی اتفاق افتاده است؛ بهتر است نخست اشاره‌ی مختصری داشته باشیم به تاریخ یزدگردی، پیشینه آن و روش تطبیق تقویم هجری قمری با آن. در مورد تقویم هجری قمری نیاز زیادی به توضیح ندارد و همگان می‌دانند که مبدأ این تقویم از زمان هجرت رسول اکرم (ص) از مکه به مدینه است، و تا پیش از وضع و اجرای تقویم هجری شمسی در سال ۱۳۰۴ ه.ش. تقویم رسمی ایران بوده است، (مجلس شورا، ۱۳۰۴) و تمام اسناد و مدارک تاریخی و تاریخ‌های اشاره شده در کتاب‌های نویسندگان این دوره بر اساس تقویم هجری قمری است؛ جز زیج‌ها و نیز مواردی اندک بویژه کتاب‌های نویسندگان پیشین - که در آن‌ها تاریخ وقوع حادثه‌ای را ضمن ذکر تاریخ در تقویم هجری قمری تاریخ مطابق آن را به تاریخ یزدگردی نیز یاد کرده‌اند. تاریخی که مبدأ آن از زمان به سلطنت رسیدن یزدگرد سوم ساسانی است (ابوریحان، ۱۳۶۳: ۵۰) به همین دلیل نیز ما در کتاب تاریخ قم در موارد لازم تاریخ وقوع حادثه را به تقویم هجری قمری داریم که با توجه رسمی بودن و جاری بودن این تقویم در زمان زندگی نویسنده بدیهی است که باید درست و بدون ایراد باشند ولی مشکل ما در مورد مواردی است که نویسنده افزون بر ذکر تاریخ حادثه بر اساس تقویم هجری قمری مطابق آن را در تقویم یزدگردی (و فارسیه) آورده است، که متأسفانه جز یکی دو مورد بقیه اشتباهی هستند؛ که نیاز به بررسی دقیق و تصحیح دارند.

## تاریخ یزدگردی

تاریخ یزدگردی، نام تقویمی است خورشیدی (ناقص) که بعد از اسلام در ایران؛ برای ثبت وقایع تاریخی و بویژه توسط زردشتیان، برای انجام آداب و رسوم آیینی‌شان بر اساس آن به کار می‌رود. به همین دلیل وقتی در نوشته‌های پیشینیان به روزهای خاصی مثل روز نوروز، جشن مهرگان و سده و همانند اشاره می‌شود؛ منظور جایگاه این روزها در تقویم یزدگردی است. گرچه به دلیل کوتاه بودن طول این سال (یزدگردی) حدود یک چهارم روز از طول متوسط سال خورشیدی اعتدالی؛ با گذشت چهار سال یک روز نسبت به تقویم خورشیدی اعتدالی عقب می‌ماند، به همین دلیل هم تقویمی است ناقص و متغیر و به خاطر همین روز نوروز و بقیه جشن‌ها در مقایسه با تقویم خورشیدی اعتدالی هماهنگی نداشته و با گذشت زمان به اختلاف بین این دو تاریخ افزوده می‌شود تا آنجا که مثلاً در هنگام اصلاح تقویم یزدگردی و ثابت نگهداشتن روز نوروز در هنگام معینی از سال؛ در سال ۴۴۸ یزدگردی، که نوروز یزدگردی مدت ۱۸ روز از جایگاه

واقعی خود جلو افتاده بود و ۱۸ روز جلوتر از (نوروز) اعتدالی و به اصطلاح ورود خورشید به برج حمل بود، بنابراین مبادرت به اجرای ۱۸ روز کیسه کردند و بدین وسیله روز نوروز را که تا این زمان متغیر بود، در جایگاه واقعی خود ثابت کردند و نام این تقویم جدید را تقویم جلالی (ملکی) گذاشتند. گرچه با این عمل تقویم یزدگردی منسوخ نشد و تا امروز بین زردشتیان و نیز گروه‌های آیینی خاصی مثل یارسانان کاملاً رعایت می‌شود. چنین است که به نوشته ابوریحان بیرونی "پارسیان به روزگار دولت خویش تاریخ به روزگار آن ملک داشتندی که میان ایشان بودی و چون بمردی، تاریخ از روزگار آن کردند که پس از او نشستی و چون دولت ایشان سر آمد، تاریخ از آن سال گرفتند که یزدگرد ابن شهریار بن خسرو پرویز به ملک نشست و او آخرین ملکی بوده است از خسروان، و سال‌های او بی کیسه و بی بهیزک دارند." (ابوریحان، ۱۳۶۳: ۵۰). و همین گونه جلال‌الدین همایی در مورد مبدأ آن می‌نویسد: "تاریخی که بعد از اسلام برای ترتیب حساب سال و ماه معمول به پارسیان شده است، تاریخ یزدگردی می‌باشد. مبدأ این تاریخ سال اول جلوس یزدگرد بن شهریار و به تصریح ابوریحان بیرونی و شرح زیج الغ بیک و شرح زیج خانی و مدارک معتبر دیگر؛ مطابق روز سه شنبه بیست و دوم شهر ربیع الاول سنه ۱۱ هجری قمری و شانزدهم حزیران سال ۹۳۴ رومی (اسکندری) و مطابق ۱۶ ژوئن ۶۳۲ میلادی است" (همایی، ۱۳۶۳: ۳۶۲). که می‌توان آن را به صورت نمودار زیر نشان داد:

سه شنبه ۱/۱/۱ یزدگردی = ۱۱/۳/۲۲ هجری قمری = ۶۳۲/۶/۱۶ میلادی = ۹۴۳/۹/۱۶ اسکندری

که در این مقاله آنچه مورد نظر ماست تطبیق تقویم یزدگردی با تقویم هجری قمری است، چرا که در کتاب تاریخ قم تنها به تطبیق تاریخ هجری قمری حادثه خاصی با تقویم یزدگردی اشاره شده است و خطاهای تطبیقی مورد توجه ما در همین تاریخ هاست. ولی پیش از پرداختن بدان‌ها، برای تطبیق این تاریخ‌ها و تعیین درستی و نادرستی آن‌ها، باید بدانیم که همان طور که در نمودار بالا دیده می‌شود آغاز یا مبدأ تقویم یزدگردی ده سال و دو ماه و بیست و یک روز بعد از مبدأ تقویم هجری قمری است و به عبارت دیگر، بین‌التاریخین آن‌ها ۳۶۲۳ روز است؛ که باید در تطبیق این دو تاریخ باهم مورد توجه باشد. (ابوریحان، ۱۳۶۳: ۴۲) افزون بر این اول فروردین سال اول یزدگردی مطابق با روز اول تیرماه اعتدالی بوده است؛ چنانکه ابوریحان بیرونی در همین رابطه در صحبت از نوروز معتضدی می‌نویسد "و نوروز در موضعی که اتفاق افتاد، همان است که ساسانیان به کار می‌بستند و مطابق زیج‌های ایشان در آن وقت؛ در انقلاب صیفی بود" (ابوریحان، ۱۳۶۳: ۵۳) و باز در همین رابطه شعری از شاعر عرب علی بن یحیی منجم نقل می‌کند، که

ترجمه آن چنین است: "عید نوروز به همان عهدی که اردشیر آن را وضع کرده بود برگشت و تو (معتضد) این عید را به حالت نخستین خود برگرداندی، با آنکه نوروز پیوسته سرگردان بود و وضع ثابتی نداشت؛ و در این روزگار گشایش خراج را آغاز نمودی و رعایا را در این کار بسیار موافقت و مرافقت شده، وظیفه آنان سپاسگزاری و ثناخوانی توست و وظیفه تو عدل و داد بر آنان است." (ابوریحان: ۱۳۶۳، ۵۳) که می‌توان آن را چنین نوشت:

سه شنبه ۱/۱/۱ یزدگردی = ۱۱/۴/۱ خورشیدی اعتدالی (هجری شمسی) = ۱۱/۳/۲۲ هجری قمری  
توضیح این که اصطلاح هجری شمسی در نوشته‌های گذشتگان وجود ندارد و به جای آن همه جا از اصطلاح شمسی یا اعتدالی استفاده می‌کردند؛ به طور مثال ابوریحان بیرونی در گفتگو از سال خورشیدی می‌نویسد "... آن است که آفتاب از نقطه‌ای از فلک البروج که حرکت آغاز کرده به همان نقطه باز گردد و این سال را شمسی نامند." (ابوریحان، ۱۳۶۳: ۱۸) و همچنین حاسب طبری در مورد وضع تقویم جلالی ملکی در زمان ملک‌شاه سلجوقی هیچ اسمی از هجری شمسی یا حتی اعتدالی به کار نمی‌برد و تنها از تقویم‌های مطابق با تقویم یزدگردی نام می‌برد، یعنی از تقویم هجری قمری و تقویم رومی (اسکندری) و می‌نویسد "و ما مدخل سنه الامر العالی را اصلا تحویل کردیم و آن را روز جمعه نهم ماه رمضان سال ۴۷۱ هجری قمری، مطابق ۱۹ فروردین ماه سال ۴۴۸ یزدگردی و روز ۱۵ آذار ماه سال ۱۳۹۰ رومی یافتیم." (حاسب، ۱۳۸۵: ۱۴۶) که می‌توان آن را به صورت نمودار زیر نشان داد:

جمعه ۱/۱/۱ جلالی = ۴۴۸/۱/۱۹ یزدگردی = ۴۷۱/۹/۹ هجری قمری = ۱۳۹۰/۶/۱۵ رومی (اسکندری)  
و از آنجایی که تقویم اسکندری مورد بحث ما نیست بهتر است با حذف آن، نمودار بالا را به این صورت خلاصه کرد:

جمعه ۱/۱/۱ جلالی = ۴۴۸/۱/۱۹ یزدگردی = ۴۷۱/۹/۹ هجری قمری.

همین جا باید گفت که تقویمی که پس از انقراض سلسله ساسانی در ایران به نام تقویم یزدگردی مطرح و مبدأ آن را از سال آغازین سلطنت یزدگرد سوم ساسانی به شمار می‌آورند، در حقیقت دنباله‌ی گاهشمار باستانی ایرنی (آریایی - کردی) (طاهری، ۲۰۱۰) است که آغاز آن ۱۱۳۹ سال پیش از هجرت است (ترابی، ۱۳۸۸: ۱۸۱) بنابراین با توجه به مبدأ واقعی گاهشمار خورشیدی اعتدالی در ۱۱۲۸ سال پیش از اسلام (ترابی، ۱۳۸۸: ۳۸) و گاهشمار یزدگردی (آریایی - کردی) در ۱۱۳۹ سال پیش از اسلام؛ هر دو پاراگراف بالا را می‌توان به صورت نمودار زیر نوشت:

(۱) سه شنبه ۱/۱/۱ یزدگردی (۱۱۴۰.آ.ک.) = ۱۱/۴/۱ ه.ش. (۱۱۲۹.خ.ا.) = ۱۱/۳/۲۲ ه.ق. (۱۱۲۹ مهبی)

(۲) جمعه ۱/۱/۱ جلالی (۱۵۸۶.خ.ا.) = ۴۴۸/۱/۱۹ یزدگردی (۱۵۸۷.آ.ک.) = ۴۷۱/۹/۹ ه.ق. (۱۵۹۹ مهبی)

بدین ترتیب با در داشتن مبدأ دقیق گاهشماریهای یزدگردی (آریای - کردی)، هجری شمسی (خ.آ.) و هجری قمری (مهبی) در محاسبات خود برای تعیین درستی و نادرستی تاریخ‌های تطبیقی ذکر شده در کتاب تاریخ قم؛ از فرمول‌های محاسباتی و بین‌التاریخین مذکور در کتاب زردشت و گاهشماری ایرانی (ترابی، ۱۳۸۸: ۶۳) بهره خواهم برد. ولی پیش از پرداختن به بررسی و چند و چون این تاریخ‌ها لازم است که در نظر داشته باشیم که تمام گزارش‌های تاریخی ذکر شده در کتاب تاریخ قم، (حسن قمی، ۱۳۶۱) تطبیقی نیستند و به طور کلی می‌توان آن‌ها را به ۶ گروه متفاوت تقسیم کرد:

۱- فقط ذکر سال وقوع حادثه با تاریخ هجری قمری، مثل: در اشاره به کتابی درباره قم اثر علی بن حسین بن محمد بن عامر که آورده است "و(ی) در سنه ثمان و عشرين و ثلثمائه (۳۲۸ ه.ق.) برسید به قم و آن کتاب در خانه نهاده بود و آن خانه فرود آمد و آن کتاب در آن میان تلف شد." (همان: ۱۲) و یا در ذکر امامان، خلفا، وزرا و حوادث مربوط به قم و دیگر شهرها، آورده است. "از روز مبعث رسول اکرم (ص) تا روز هجرت و دیگر تواریخ گزیده از سال (اول) هجرت تا آخر سنه ثمان و سبعین و ثلثمائه" (همان: ۱۷) ه.ق. (همان: ۱۷)

۲- ذکر سال و ماه وقوع حادثه فقط با تاریخ هجری قمری، مثل: در مورد مساحت قم و اختلاف بین مردم، نوشته است "بعضی از عرب و بعضی از عجم، به حضرت حامد بن عباس بن حسن رفتند و... این صورت در جمادی الاخر سنه احدی و تسعین و مأتین بود." (همان: ۱۰۵) و نیز درباره محاسبه خراج جهنم آورده است "و من بر این جمله بر نفس خود گواه گرفتم در شهر ربیع الاول سنه عشر و ثلثمائه" (همان: ۳۱۱ ه.ق.). (همان: ۱۵۵) و یا مورد تولد امام ابی الحسن علی بن محمد العسکری (ع) آورده است "امام ابی الحسن علی نقی بن محمد عسکری روز سه شنبه سیزده روز از ماه رجب گذشته در وجود آمده است و به روایتی روز پنج شنبه هشتم ماه رجب سنه اربع عشر و مأتین (۲۱۴ ه.ق.) و به روایتی روز شنبه نیمه ماه ذی الحجه و به روایتی چهارده روز از ماه ذی الحجه مانده بود سنه اثنی عشر و مأتین" (همان: ۲۰۱) ه.ق. (همان: ۲۰۱).

- ۳- ذکر روز و ماه و سال وقوع حادثه (و گاه ایام هفته) با تاریخ هجری قمری، مثلاً در مورد تولد امام محمد تقی (ع)، می نویسد "امام محمد تقی روز آدینه نیمه ماه رمضان در وجود آمده است و به روایتی نوزده روز از ماه رمضان گذشته سنه خمس و تسعین ومائه" (۱۹۵ ه.ق.)، (همان: ۲۰۰).
- ۴- ذکر سال وقوع حادثه با تاریخ هجری قمری و نیز سال مطابق آن با تقویم یزدگردی (و گاه نیز با تقویم فارسیه). مثل مورد خلافت عبدالملک که نوشته است "در ماه رمضان سنه خمس و ستین هجریه (۶۵ ه.ق.) موافق با سنه اربع و سبعین یزدگردیه (۷۴ یزدگردی) و سنه اربع و خمسین فارسیه (۵۴ فارسی) خلیفه شد" (همان: ۲۴۲). و نیز درباره درگذشت حجاج نوشته است "و حجاج در ایام خلافت ولید بن عبدالملک سنه خمس و تسعین هجریه (۹۵ ه.ق.) و سنه ثلث و ثمانین یزدگردیه (۸۳ یزدگردی) و سنه ثلث و ستین فارسیه (۶۳ فارسی) وفات یافت" (همان: ۲۴۲).
- ۵- ذکر تاریخ وقوع حادثه فقط با تاریخ یزدگردی (و نیز فارسیه) بدون اشاره به تاریخ مطابق آن در تاریخ هجری قمری. مثل در گفتگو در مورد بیرون رفتن یزدانفادار از ابرشتجان، آورده است "در سنه اثنتین و ثلاثین یزدگردیه (۸۲ یزدگردی) و اثنتین و ستین فارسیه (۶۲ فارسی) روز نیروز (نوروز) ساعت دوم، یزدانفادار از ابرشتجان بیرون آمد به منزلگاهی که به حوالی ابرشتجان بود" (همان: ۲۴۳).
- ۶- ذکر روز و ماه و سال وقوع حادثه با تاریخ هجری قمری و روز و ماه و سال مطابق آن در تقویم یزدگردی (و نیز گاه با تقویم فارسیه). مثلاً در مورد رسیدن عبدالله و احوص پسران سعد بن مالک بن عامر اشعری، به قم نوشته است "عبدالله و احوص ... به قم رسیدند در ایام خلافت عبدالملک روز شنبه، ماه فروردین روز نوروز، سنه اثنتین و ثمانین (۸۲ یزدگردی) از تاریخ پادشاه شدن یزدجر بن شهریار وسنه اثنتین و ستین فارسیه (۶۲ فارسی) از هلاکت و زوال یزدجرد و آن تاریخی است مستعمل به قم، معروف به نزدیک ایشان و سنه اربع و تسعین هجریه (۹۴ ه.ق.)" و باز در مورد وفات محمد بن موسی آورده است "محمد بن موسی به قم مقیم بود و از آنجا به جایی نرفت تا آنگاه که او را وفات رسید در شب چهارشنبه روز آخر ماه دی، هشت روز از ماه ربیع الاخر مانده، سنه ست و تسعین مدتین هجریه (۲۹۶ ه.ق.)" (همان: ۲۱۶).
- بدیهی است که از این شش مورد، تاریخ‌های گروه‌های (۳) و (۲) و (۱) که فقط به ذکر تاریخ هجری قمری اکتفا شده است ایرادی نیست، چرا که تقویم رسمی زمان مؤلف تاریخ هجری قمری است، مسلماً اطلاعات وی و یا نویسندگانی که او بدان‌ها ارجاع می‌دهد کامل و درست بوده است و آنجا که روایت‌ها متاوت است

ایشان به اختلاف روایت‌ها اشاره کرده است. هم چنین در مورد گروه (۴) که در آن فقط سال وقوع حادثه با تاریخ هجری قمری و مطابق آن در تاریخ یزدگردی و فارسی آمده است، به جز دو مورد اشتباهی در کار نیست که در آن به طور جداگانه خواهیم پرداخت. و نیز در گروه (۵) نیز چون تاریخ یزدگردی بدون تاریخ مطابق آن در تقویم هجری قمری آمده است مشکلی به نظر نمی‌رسد. بدین ترتیب تنها گروه (۶) که در آن‌ها به صراحت موضوع تطبیق تقویم‌های هجری قمری با تقویم یزدگردی و (فارسی) مطرح شده است نیاز به مجاسبه و بررسی دارد؛ که به موقع بدان خواهیم پرداخت.

اما پیش از پرداختن به این بررسی‌ها، باید اشاره‌ای داشته باشیم به شناخت یا توجه و یا علاقه مولف کتاب؛ به موضوع تاریخ و تقویم بویژه تقویم یزدگردی و تطبیق آن با تقویم هجری قمری. با این وجود در تاریخ‌های تطبیقی اشاره شده در کتاب مواردی است که نشان می‌دهد اطلاعاتش در مورد تطبیق تاریخ‌های هجری قمری به یزدگردی چندان نیز دقیق نیست. گرچه یکی دو مورد از اشتباه‌های رخ داده در کتاب می‌تواند ناشی از بی‌دقتی مترجم فارسی یا نسخه برداران باشد. برای نمونه درباره گزارش مربوط به بیرون رفتن یزدانفازار (صاحب و رئیس ابرشتجان) وقتی می‌نویسد که “در سنه اثنتین و ثلاثین یزدجردیه (۳۲ یزدگردی) و سنه اثنتین وستین فارسیه (۶۲ فارسی) روز نیروز (نوروز) ساعت دوم یزدانفازار از ابرشتجان بیرون آمد...” (همان: ۲۴۳) اشتباه تاریخی دقیقاً مشخص است چرا که اگر تاریخ ۶۲ فارسی درست باشد در این صورت تاریخ مطابق آن نمی‌تواند سال ۳۲ یزدگردی باشد. گرچه در متن نسخه خطی در دسترس، (حسن قمی، ۱۲۹۷) ذکری از این تاریخ‌ها به عمل نیامده است و احتمالاً در نسخه برداری از قلم افتاده است و در نتیجه در آنجا آمده است “و راویان عجم روایت کرده‌اند از بنان بنی آدم از فرزندان یزدانفازار صاحب ابرشتجان بیرون آمد به نزهتگاهی به حوالی ابرشتجان بود ...”. (حسن قمی، ۱۲۹۷: ۳۰۹)

لازم به یادآوری است که مبدأ تقویم فارسی (مجوسی) از تاریخ درگذشت یزدگرد سوم ساسانی است و بیست سال بعد از مبدأ تقویم یزدگردی آغاز می‌شود بنابراین تاریخ یزدگردی بالا باید سال ۸۲ یزدگردی باشد (سنه اثنتین و ثمانین)؛ افزون بر این که تاریخ درست واقعه را بیش از این، در گفتگو از رسیدن عبدالله و احوص (اشعری) به قم آورده است آنجا که می‌نویسد “عبدالله و احوص به قم رسیدند روز شنبه ماه فروردین، روز نوروز، سنه اثنتین و ثمانین (۸۲ یزدگردی) از تاریخ پادشاه شدن یزدجرد (یزدگرد) بن شهریار و سنه اثنتین و ستین فارسیه (۶۲ فارسی)”. (همان: ۲۴۲).

همین گونه است وقتی در مورد اصلاح تقویم یزدگردی یا کیسه گیری آن در زمان معتضد بالله، پس از ذکر مقدماتی درباره تصمیم به اصلاح تقویم یزدگردی توسط معتمد (متوکل) می نویسد: "...عبدالله وزیر (معتضد) حساب کرد و بسیار فکر و اندیشه نمود و حال آنکه از آن سال باز که کیسه در آن ترک کرده بودند تا آنتین و ثمانین و مائه هجریه (۱۸۲ ه.ق.) دوست و چهل سال گذشته بود، پس عبدالله وزیر فرمود که وظیفه آن است که ما دو ماه واپس گذاریم و رسم افتتاح بر ماه سرانیان نهیم تا ابد بر یک حال بماند و متغیر نگردد؛ زیرا که ایشان کیسه ربع معتبر می دارند و رعایت آن می نمایند، پس دو ماه را واپس گذاشتند تا روز اول ماه خرداد سنه اربع و ثمانین و مائه یزدگردیه (۱۸۴ یزدگردی) و آن روز، روز چهارشنبه بود سیزده رروز از ماه ربیع الاخر گذشته، سنه اثنتین و ثمانین و مائه هجریه (۱۸۲ ه.ق.) و روز را نوروز معتضد نام کردند" (همان: ۱۴۵).

با اندکی دقت در همین دو تاریخ یاد شد، یعنی ۱۸۲ سال هجری قمری و سال ۱۸۴ یزدگردی، به راحتی متوجه می شویم که در اینجا اشتباه بزرگی رخ داده (حال چه از آن نویسنده باشد، چه از آن مترجم و چه از آن نسخه نویس) فرقی نمی کند؛ اشتباه، اشتباه است و باید اصلاح شود. بدین گونه که معادل یا مطابق سال ۱۸۲ هجری قمری نمی تواند سال ۱۸۴ یزدگردی باشد بلکه باید سال ۱۶۷ یزدگردی باشد. از طرف دیگر، معادل یا مطابق سال ۱۸۴ یزدگردی نمی تواند سال ۱۸۲ هجری قمری باشد بلکه باید سال ۱۹۹ هجری قمری باشد. بنابراین تاریخ ذکر شده در متن بالا درست نیست. برای روشن شدن مطلب بهتر است این تطبیق و تطابق تاریخی را یکبار با در دست داشتن تاریخ هجری قمری یعنی ۱۸۲/۴/۱۴ ه.ق. مورد محاسبه قرار دهیم که در صورت محاسبه و تطبیق خواهیم داشت:

$$\text{یک شنبه } ۱۸۲/۴/۱۴ \text{ ه.ق. (۱۳۱۰ م.ه.ی.)} = ۱۶۷/۱/۲۹ \text{ یزدگردی (۱۳۰۶ آ.ک.)}$$

حال اگر با توجه به تاریخ اول خرداد سال ۱۸۴ یزدگردی محاسبه کنیم، خواهیم داشت:

$$\text{یک شنبه } ۱۸۴/۳/۱ \text{ یزدگردی (۱۳۲۳ آ.ک.)} = ۱۹۹/۱۱/۲۰ \text{ ه.ق. (۱۳۲۷ م.ه.ی.)}$$

بدین ترتیب می بینیم که تاریخ تطبیقی مذکور در متن بالا درست نیست. پس برای روشن شدن موضوع دوباره متن بالا را با دقت مورد مطالعه قرار می دهیم تا ببینیم مشکل در کجاست با خواندن مجدد متن و تأکید روی تاریخ های داده شده متوجه می شویم که سال ۱۸۲ هجری قمری بالا نمی تواند درست باشد، چرا که صحبت از اصلاح تقویم یزدگردی در زمان معتضد است و معتضد پس از درگذشت معتمد در سال ۲۷۹ هجری قمری به خلافت رسیده و تا سال ۲۸۹ هجری قمری خلیفه بوده است؛ بنابراین این موضوع

اصلاح تقویم نمی‌تواند در سال ۱۸۲ هجری قمری (آن هم در زمان خلافت معتضد) اتفاق افتاده باشد. در نتیجه به احتمال زیاد باید در نوشته اولیه یا متن ترجمه و یا نسخه نویسی اشتباهی رخ داده باشد. به این گونه که به جای ۲۸۲ نوشته باشند ۱۸۲ (عوض این که بنویسند، سنه اثنتین وثمانین مائتین، نوشته‌اند سنه اثنتین و ثمانین و مائه) پس برای آزمایش درستی این موضوع با توجه به روز و ماه و سال هجری قمری موجود، به محاسبه و تطبیق آن با تاریخ یزدگردی می‌پردازیم؛ که خواهیم داشت:

$$\text{چهارشنبه } ۲۸۲/۴/۱۴ \text{ ه.ق. (۱۴۱۰ مهی)} = ۲۶۴/۳/۱ \text{ یزدگردی (۱۴۰۳ آ.ک.)}$$

و این همان اول خرداد ماه مورد بحث در متن بالاست، که سال مطابق یزدگردی آن به نادرست ۱۸۴ نوشته شده است.

حال اگر به بررسی تاریخ‌های ذکر شده در بالا به پردازیم، همان طور که گفته شد در سه گروه اول مشکلی وجود ندارد ولی درست در گروه چهارم است که مؤلف قصد تطبیق سال‌های هجری قمری با یزدگردی و فارسی دارد، سه مورد اختلاف به چشم می‌خورد:

۱- در گفتگو از گوی بازی عبدالله و احوص با یزدانفازار (صاحب و حاکم ابرشتجان قم) می‌نویسد: "چون سنه اثنتین و مائه هجریه (۱۰۲ ه.ق.) موافقه با سنه تسعین یزدگردیه (۹۰ یزدگردی) و سنه سبعین فارسیه (۷۰ فارسی) در آمد، عبدالله و احوص با یزدانفازار به میدان حاضر شدند و گوی بازی کردند." (همان: ۲۴۴) که درست نیست چرا که سال ۱۰۲ هجری قمری مطابق با سال ۸۹ یزدگردی و ۶۹ فارسی است. و چون روز و ماه آن تاریخ‌ها ذکر نشده است باید به همین صورت اصلاح شوند؛ البته در صورتی که این گوی بازی در ۲۵ ذی القعدة سال ۱۰۲ هجری قمری و بعد اتفاق افتاده باشد، سال مطابق آن سال ۹۰ یزدگردی و نیز ۸۰ فارسی خواهد بود؛ یعنی در صورت محاسبه خواهیم داشت:

$$۱۰۲/۱۱/۲۵ \text{ ه.ق. (۱۲۳۰ مهی)} = ۹۰/۱/۱ \text{ یزدگردی (۱۱۲۲۹ آ.ک.)} = ۷۰/۱/۱ \text{ فارسیه (فارسی)}$$

که این تنها در صورتی می‌تواند صحت داشته باشد که تاریخ دقیق حادثه با روز و ماه و سال مشخص باشد و چون در این متن فقط به شماره سال‌های اشاره شده است بنابراین همان طور که گفته شد سال ۱۰۲ هجری قمری می‌تواند مطابق سال ۸۹ یزدگردی و ۶۹ فارسی باشد.

لازم به یاد آوری است که تاریخ یا تقویم فارسی (فارسی) که مجوسی نیز نامیده می‌شود؛ یک تقویم مقایسه‌ای است که مبدأ آن را از زمان درگذشت یزدگرد سوم ساسانی به شمار آورده‌اند و تنها تفاوت

آن با تقویم یزدگردی معروف همین شروع آن از ۲۰ سال پس از تقویم یزدگردی است؛ که بیش تر به یک تقویم سلیقه‌ای شباهت دارد و در کتاب های مربوط به تطبیق تقویم ها همه جا صحبت از تطبیق تقویم یزدگردی با سایر تقویم‌هاست. بنابراین من در مورد صحت و سقم آن نظر خاصی ندارم و هر جا که در این مقاله اشاره‌ای به تقویم فارسی شده است صرفاً به خاطر استفاده توسط مؤلف از آن است و کار من در این مورد در حقیقت تکرار همان است بدون هیچ دخل و تصرفی و اگر اصلاحیه‌ای در کار باشد باز با مقایسه با اصل متن کتاب و با در نظر گرفتن و رعایت همان ۲۰ سال اختلاف آن با تاریخ یزدگردی است. همچنین گفتنی است، در کلیه این محاسبات تطبیقی پنجه اضافی سال همیشه در آخر آبان ماه یزدگردی محاسبه شده است.

۲- باز در صحبت از زمان خلافت عبدالملک بن مروان نوشته "در ماه رمضان خمس و ستین هجریه (۶۵ ه.ق.) موافق با سنه اربع و سبعین یزدگردیه (۷۴ یزدگردی) و سنه اربع و خمسين فارسیه (۵۴ فارسی) خلیفه شد. همان: ۲۴۲). که به روشنی مشخص است که در این تطبیق و تطابق اشتباه رخ داده است. برای روشن شدن این اشتباه اگر محاسبه و تطبیق، از آنجایی که روز موضوع مشخص نشده است، اگر ما محاسبه خود را با اول ماه رمضان آغاز کنیم، خواهیم داشت:

$$۶۵/۹/۱ \text{ ه.ق.} (۱۱۹۳ \text{ م.ه.}) = ۵۳/۱۱/۱۲ \text{ یزدگردی (آ.ک.)}$$

در نتیجه می‌بینیم که سال ۶۵ هجری قمری با سال ۵۳ یزدگردی مطابق است، نه با سال ۷۴. همچنین با توجه به سال ۵۳ مذکور با کسر ۲۰ سال از آن باید سال فارسیه مورد نظر مؤلف سال ۳۳ باشد نه ۵۴ فارسیه. بنابراین تاریخ مذکور در متن بالا را باید به این صورت اصلاح کرد:

سال ۶۵ هجری قمری، موافق با سال ۵۳ یزدگردی (یزدگردیه) و سال ۳۳ فارسی (فارسیه).

۳- نیز در گفتگو از زمان حکومت حجاج در عراق می‌نویسد: "حجاج والی عراق بود ... بیست سال ابتدای آن سنه خمس و سبعین هجریه (۷۵ ه.ق.) موافق با سنه اربع و ستین یزدگردیه (۶۴ یزدگردی) و سنه اربع و اربعین فارسیه (۴۴ فارسی) ... " با اندکی دقت باز متوجه می‌شویم که تطبیق‌های تقویمی درست نیست، چرا که سال ۷۵ هجری قمری مطابق با سال ۶۳ یزدگردی و به تبع آن مطابق سال ۴۳ فارسی است و باید به همین گونه اصلاح شود:

سال ۷۵ هجری قمری موافق با سال ۶۳ یزدگردی (یزدگردیه) و سال ۴۳ فارسی (فارسیه).

حال نوبت به بررسی و تطبیق تاریخ‌های گروه ۵ یا آخرین گروه تقویم‌های تطبیقی کتاب تاریخ قم می‌رسد، که خود شامل ۱۲ مورد است، یعنی ۱۲ موردی که در کتاب ضمن ذکر تاریخ دقیق رخدادی با اشاره به روز و ماه و سال حا دته‌ای روز و ماه و سال مطابق آن را در تقویم یزدگردی و (فارسیه) آورده است. که از این میان دو مورد کاملاً درست است و دو مورد دیگر فقط یک روز اختلاف وجود دارد؛ ولی در بقیه موارد اختلاف به حدی است که احتیاج به اصلاح دارد.

**الف) تاریخ‌های تطبیقی درست:**

(۱) مؤلف در گفتگو درباره‌ی درگذشت "ام محمد" می‌نویسد: "ام محمد، به شهر قم روز پنج شنبه روز انیران از ماه مرداد بیست و یک روز از ماه ربیع الاخر گذشته سنه ثلث و اربعین وثلثمائه (۳۴۳ ه.ق.) وفات یافت" (همان: ۲۱۸)؛ که کاملاً درست است و می‌توان آن را به این صورت نوشت:

پنج شنبه ۳۴۳/۴/۲۱ ه.ق. (۱۴۷۱ م.ه) = ۳۲۳/۵/۳۰ یزدگردی (۱۴۶۲ آ.ک.)

(۲) باز در مورد درگذشت ابوالحسن بن احمد آورده است: "...روز شنبه روز آسمان ماه فروردین نه روز از ماه صفر مانده سنه تسع و اربعین و ثلثمائه (۳۴۹ ه.ق.) وفات یافت" (همان: ۲۳۳) که از هر نظر دقیق و درست است، و می‌توان آن را به این صورت نوشت:

شنبه ۳۴۹/۲/۲۱ ه.ق. (۱۴۷۷ م.ه) = ۳۲۹/۱/۲۷ یزدگردی (۱۴۶۸ آ.ک.)

**ب) تاریخ‌های تطبیقی‌ای که تنها یک روز با تاریخ تطبیقی درست اختلاف دارند.** ولی با توجه به این که یک روز اختلاف در تبدیل تقویم هجری قمری به یزدگردی و برعکس، امری طبیعی است؛ بنابراین این تاریخ‌ها را باید درست در نظر گرفت:

(۱) نویسنده درباره درگذشت فاطمه دختر محمد بن احمد آورده است: "پس فاطمه دختر محمد بن احمد شب پنج شنبه روز تیر ماه بهمن یازده روز از ماه شوال گذشته سنه ثلث و اربعین وثلثمائه هجریه (۳۴۳ ه. ق.) وفات یافت" (همان: ۲۱۸) که در صورت محاسبه خواهیم دید که تنها یک روز با تاریخ تطبیقی محاسباتی تفاوت دارد، که باید آن را درست در نظر گرفت و عیناً به صورت زیر نوشت:

پنج شنبه ۳۴۳/۱۰/۱۱ ه.ق. (۱۴۷۱ م.ه) = ۳۲۳/۱۱/۱۳ یزدگردی (۱۴۶۲ آ.ک.)

(۲) باز در مورد تولد ابو عبدالله بن احمد، نوشته است: "و این ابو عبدالله در روز شنبه خور ماه مرداد پنج روز از صفر گذشته سنه اثنین و سبعین وثلثما ئه (۳۷۲ ه.ق.) از مادر در وجود آمده است" (همان: ۲۲۱)، که در صورت محاسبه و تطبیق می‌بینیم که تنها یک روز اختلاف دارد؛ که باز باید آن را درست تلقی کرد و عیناً به صورت زیر نوشت:

شنبه ۳۷۲/۲/۵ ه.ق. (۱۵۰۰ مهبی) = ۳۵۱/۵/۱۱ یزدگردی (۱۴۹۰ آ.ک.).

(ج) اما جز این چند مورد بالا مؤلف در جاهای مختلف کتاب و در رابطه با رخدادهای گوناگون، نسبت به تطبیق دو تاریخ هجری قمری و یزدگردیه (یزدگردی) اقدام کرده است که متأسفانه تاریخ تطبیقی ارائه شده درست نیست؛ از این جمله است:

(۱) در مورد در گذشت "ابوعلی" در قم می‌نویسد: "ابوعلی به قم وفات یافت روز یکشنبه روز اردی بهشت ماه اردی بهشت سه روز از ماه ربیع الاول گذشته سنه خمس عشر و ثلثما ئه (۳۱۵ ه.ق.)" (همان: ۲۱۸)، که در صورت محاسبه و تطبیق می‌بینیم که درست نیست و روز اردی بهشت (سوم) ماه اردی بهشت (ماه دوم) سال نمی‌تواند مطابق با چهارم ماه ربیع الاول سال ۳۱۵ ه.ق. باشد، نخست محاسبه خود را با این روز سوم ماه ربیع الاول سال مذکور، آغاز می‌کنیم، که خواهیم داشت:

چهارشنبه ۳۱۵/۳/۴ ه.ق. (۱۴۴۳ مهبی) = ۲۹۶/۲/۶ یزدگردی (۱۴۳۵ آ.ک.).

بار دیگر این محاسبه تطبیقی را از سوم ماه اردی بهشت سال مطابق سال قمری مذکور یعنی سال ۲۹۶ انجام می‌دهیم که خواهیم داشت:

یک شنبه ۳۱۵/۲/۳ یزدگردی (۱۴۳۵ آ.ک.) = ۳۱۵/۳/۱ ه.ق. (۱۴۴۳ مهبی)

که می‌بینیم در هر دو صورت نتیجه‌ای متفاوت با متن بالا به دست می‌آید، که تنها می‌توان یکی از آن‌ها را پذیرفت؛ و از آنجایی که تقویم رسمی زمان کاتب کتاب تقویم هجری قمری است و اکثریت مردم بویژه طبقه تحصیل کرده جامعه از آن اطلاع کافی دارند، بنابراین باید قول مؤلف را در مورد تاریخ وقوع حادثه، بر اساس تقویم هجری قمری به عنوان تاریخ صحیح بپذیریم. که در این صورت تاریخ تطبیقی ذکر شده در متن بالا را به شرح محاسبه بالا اصلاح کرد، و به جای آن نوشت: «روز چهارشنبه روز خرداد ماه اردی بهشت؛ سه روز از ماه ربیع الاول گذشته سنه خمس عشر وثلثما ئه» به این گونه که:

چهار شنبه ۳۱۵/۳/۴ ه.ق. = ۲۹۶/۲/۶ یزدگردی

(۲) باز نویسنده درباره درگذشت ابو عبدالله، نوشته است: «ابو عبدالله همیشه به قم رییس و ارباب بوده است و در روز پنج شنبه روز دی مهر ماه منتصف ماه صفر سنه ثمان و خمسین و ثلثما نه هجریه (۳۵۸ ه.ق.) او را وفات رسیده است» (همان: ۲۱۹). البته از آنجایی که در یک ماه زردشتی سه بار روز دی دارم، که یکی روز ۸ ماه است، یکی روز ۱۵ و دیگری روز ۲۳ ماه؛ بنابراین در گفتگو از این روزها، آن‌ها را به نام روز بعدیش مشخص می‌کنند، یعنی می‌گویند روز دی به آذر یعنی روز هشتم ماه، روز دی به مهر یعنی روز پانزدهم ماه و نیز روز دی به دین یعنی روز بیست و سوم ماه. ولی در این متن فقط به ذکر روز دی تنها اکتفا شده که مشخص نیز منظور نویسنده دقیقاً کدام یک از این سه روز است. ولی از آنجایی که روز مطابق آن یعنی روز نیمه ماه صفر مشخص است می‌توانیم به کمک آن روز مورد نظر در تقویم یزدگردی را معین کنیم، که در صورت محاسبه و تطبیق براساس آن خواهیم داشت:

پنج شنبه ۳۵۸/۲/۱۵ ه.ق. (۱۴۸۶ مهی) = ۳۳۷/۱۰/۱۵ یزدگردی (۱۴۷۶ آ.ک.).

که می‌بینیم به جای روز ۱۵ مهر ماه (متن) داریم روز ۱۵ ماه دی. پس دوباره ولی این بار از تاریخ یزدگردی ذکر شده در متن بالا محاسبه می‌کنیم، یعنی از روز ۱۵ ماه مهر سال مطابق ۳۵۸ هجری قمری یا سال ۳۳۷ یزدگردی، که در این صورت خواهیم داشت:

یک شنبه ۳۳۷/۷/۱۵ یزدگردی (۱۴۷۶ آ.ک.) = ۳۵۸/۸/۱۹ ه.ق. (۱۴۸۶ مهی)

که روز و ماه سال هجری قمری به دست آمده با متن بالا مطابقتی ندارد. به همین دلیل نیز به نظر می‌رسد محاسبه نخست درست است. با این تفاوت که در آن روز ۱۵ ماه صفر سال ۳۵۸ ه.ق. به جای این که مطابق با روز ۱۵ مهر ماه ۳۳۷ یزدگردی باشد با روز ۱۵ دی ماه سال ۳۳۷ یزدگردی مطابقت دارد. با اندکی دقت در نام روزهای سه گانه بالا یعنی دی به آذر (روز هشتم ماه)، دی به مهر (روز پانزدهم ماه) و دی به دین (روز بیست و سوم ماه)؛ روز دی به مهر یا روز پانزدهم ماه درست است آن هم در ماه دهم یعنی ماه دی به جای مهر، ماهی که در متن آمده است؛ بنابراین با توجه به این توضیحات باید بپذیریم که در نوشتن متن اصلی اشتباهی رخ داده است و آن این است که به جای این که بنویسند «روز دی به مهر دی ماه» نوشته شده «روز دی مهر ماه» به خاطر همین باید متن بالا را به شرح زیر اصلاح کرد و به جای آن نوشت: «ابو عبدالله... در روز پنج شنبه روز

دی به مهر دی ماه منتصف ماه صفر سنه ثمان و خمسين وثلثما ئه هجریه، او را وفات رسیده است»  
و به صورت زیر نوشت:

پنج شنبه ۳۵۸/۲/۱۵ ه.ق. (۱۴۸۶ م.ه) = ۳۳۷/۱۰/۱۵ یزدگردی (۱۴۷۶ آ.ک.).

(۳) همین گونه است وقتی در مورد درگذشت شخصی به نام ابوالقاسم می نویسد: «وفات او (ابوالقاسم) روز جمعه روز آذر ماه شهریور سلخ شعبان سنه سبع و اربعین و ثلثما ئه (بود) (۳۴۷ ه.ق.) او را در قبه متصله به مشهد پدرش دفن کردند.» (همان: ۲۲۶) که باز بر اساس تاریخ هجری قمری بالا به محاسبه و تطبیق پردازیم خواهیم داشت:

چهار شنبه ۳۴۷/۸/۲۹ ه.ق. (۱۴۷۵ م.ه) = ۳۲۷/۸/۲۳ یزدگردی (۱۴۶۶ آ.ک.).

که می بینیم که در تاریخ مطابق یزدگردی به جای روز آذر ماه شهریور (یا روز ۹ ماه ششم یا شهریور) داریم ۱۸ ماه آبان؛ که مغایر با متن بالاست. حال اگر محاسبه خود را این بار بر اساس روز آذر (۹) ماه شهریور (۶) سال مطابق سال ۳۴۷ هجری قمری یعنی سال ۳۲۷ یزدگردی متن بالا انجام دهیم، خواهیم داشت:

چهار شنبه ۳۲۷/۶/۹ یزدگردی (۱۴۶۶ آ.ک.) = ۳۴۷/۶/۱۴ ه.ق. (۱۴۷۵ م.ه)

که ملاحظه می شود باز مطابقتی با متن کتاب ندارد، ولی از آنجایی که تقویم هجری قمری تقویم رسمی و جاری زمان مولف است باید بپذیریم که در بیان تاریخ هجری قمری امکان اشتباه وی بسیار اندک است و اگر اشتباهی رخ داده است؛ همان طور که در موارد دیگر مشاهده می شود، این اشتباه در تطبیق آن با تاریخ یزدگردی است. پس تاریخ یزدگردی ذکر شده در متن کتاب را باید بر اساس محاسبه تطبیق بالا اصلاح کرد و به جای عبارت «روز جمعه روز آذر ماه شهریور» باید نوشته شود: «روز چهار شنبه روز دی آبان ماه». به شرح زیر:

چهارشنبه ۳۴۷/۸/۲۹ ه.ق. (۱۴۷۵ م.ه) = ۳۲۷/۸/۲۳ یزدگردی (۱۴۶۶ آ.ک.).

(۴) باز درباره درگذشت یزدانفازار صاحب ابرشتجان آمده است: «یزدانفازار (وفات یافت در سنه اربع عشر و مائین (۲۱۴ ه.ق.) و سنه اثنتین و مأ ئه یزدجردیه (۱۰۲ یزدگردی) و سنه اثنتین و ثمانین فارسیه (۸۲ فارسی) روز انیران ماه مهر، چنانچه من در باب عجم شرح آن گفته ام.» (همان: ۲۴۴) در اینجا چون به تطبیق دقیق تاریخ هجری قمری با تقویم یزدگردی پرداخته و فقط به ذکر سال

مطابق بآن بسنده کرده است، ظاهراً نباید مشکلی وجود داشته باشد؛ ولی با اندکی دقت متوجه می‌شویم که سال ۲۱۴ هجری قمری نمی‌تواند مطابق سال ۱۰۲ یزدگردی و ۸۲ فارسی باشد و اختلاف این دو تاریخ به حدی است که احتیاج به محاسبه ندارد و مشخص است که سال ۲۱۴ ه.ق. اشتباهی است. برای روشن شدن موضوع با توجه به در دست داشتن تاریخ روز و ماه سال یزدگردی یعنی روز انیران ماه مهر (۱۰۲/۷/۳۰ یزدگردی)، به محاسبه و تطبیق این دو تاریخ می‌پردازیم که خواهیم داشت:

سه شنبه ۱۰۲/۷/۳۰ یزدگردی (۱۲۴۱ آ.ک.) = ۱۱۵/۱۱/۶ ه.ق. (۱۲۴۳ مهی)

بنابراین مشخص می‌شود که ذکر سال ۲۱۴ ه.ق. در متن بالا نادرست است و به جای آن باید سال ۱۱۵ هجری قمری بیاید. شاید بتوان گفت که در متن اصلی "سنه اربع عشر و مائة (۱۱۴ ه.ق.)" بوده است و به اشتباه به جای "مائة (۱۰۰)" نوشته شده است "ماتین (۲۰۰)" ولی در این صورت باز یک ایراد دیگر باقی می‌ماند و آن یک سال اختلاف بین این سال ۱۱۴ با سال ۱۱۵ مطابق با سال ۱۰۲ یزدگردی است؛ که در هر صورت نیاز به اصلاح دارد و به جای سال ۲۱۴ باید بیاید سال ۱۱۵. البته در صورت مراجعه به متن کتاب تاریخ قم و به فصلی از آن که درباره رفتن یزدانفازار به بیرون از ابرشتجان و دیدن برادران عبدالله و احوص در نوروز سال ۸۲ یزدگردی مطابق با سال ۹۴ هجری قمری (همان: ۲۴۳) گرچه در اینجا به سن و سال یزدانفازار اشاره‌ای نشده است ولی با توجه به این که پسرش را برای شناسایی برادران عبدالله و احوص می‌فرستد (همان: ۲۴۳) احتمالاً باید دست کم حدود ۳۰ یا ۴۰ ساله باشد، و نیز از این سال ۹۴ تا سال ۲۱۴ مدت ۱۲۰ سال فاصله است که اگر سن وی را در سال ۹۴ ه.ق. حدود ۳۰ سال هم حساب کنیم پس باید ۱۵۰ سال عمر کرده باشد تا سال وفاتش سال ۲۱۴ ه.ق. مدت ۱۵۰ سال عمر کرده باشد که بسیار بعید به نظر می‌رسد. به هر حال آنچه مسلم است این است که سال ۲۱۴ ه.ق. در این متن اشتباهی است و احتیاج به اصلاح دارد و به جای آن باید نوشته شود:

سه شنبه ۱۰۲/۷/۳۰ یزدگردی (۱۲۴۱ آ.ک.) = ۱۱۵/۱۱/۶ ه.ق. (۱۲۴۳ مهی)

(۵) همین طور در مورد تاریخ درگذشت محمد بن موسی در قم آمده است: "محمد بن موسی به قم مقیم بود و از آنجا به جایی نرفت تا آنگاه که او را وفات رسید در شب چهارشنبه روز آخر ماه دی

هشت روز از ماه ربیع الآخر مانده سنه ست وتسعين مأتین هجریه“ (۲۹۶ ه.ق.). (همان: ۲۱۶) که باز اگر به محاسبه و تطبیق بپردازیم خواهیم دید که درست نیست، چرا که در صورت محاسبه از تاریخ هجری قمری (۲۹۶/۴/۲۲ ه.ق.) خواهیم داشت:

چهارشنبه ۲۹۶/۴/۲۲ ه.ق. (۱۴۲۴ مهبی) = ۲۷۷/۱۰/۱۱ یزدگردی (۱۴۱۶ آ.ک.).

که با روز آخر ماه دی (۲۷۷/۱۰/۳۰ یزدگردی) متن بالا ۱۹ روز اختلاف دارد. حال اگر این محاسبه را با تاریخ یزدگردی متن یعنی ۲۷۷/۱۱/۳۰ یزدگردی اقدام کنیم، خواهیم داشت:

چهارشنبه ۲۷۷/۱۰/۳۰ یزدگردی (۱۴۱۶ آ.ک.) = ۲۹۶/۵/۱۲ ه.ق. (۱۴۲۴ مهبی)

که در این صورت از نظر تاریخ روز و ماه قمری با متن کتاب اختلاف فاحش دارد. بنابراین از آنجایی که پیش از این گفته شد چون اصل بر صحت تاریخ هجری قمری است، پس با توجه به محاسبه و تطبیق پیشین روز و ماه مطابق با تاریخ ۲۹۶/۴/۲۲ ه.ق. تاریخ ۱۷۷/۱۰/۱۱ یزدگردی است که باید متن کتاب نیز بدین نحو اصلاح شود. چرا که این عبارت ”روز آخر ماه دی“ که در نسخه تصحیح شده توسط سید جلال‌الدین طهرانی آمده (حسن قمی، ۱۳۶۱: ۲۱۶) در نسخه خطی در دسترس موجود نیست و فقط نوشته شده است: ”او را وفات رسید در شب چهارشنبه هشت روز از ماه ربیع الآخر مانده سنه ست وتسعين مأتین هجریه“ (حسن قمی، ۱۲۹۷: ۲۶۵). بنابراین باید به صورت بالا اصلاح شود؛ تاریخ درست تطبیقی با ۲۲ ربیع الآخر ۲۹۶ ه.ق.، همان است که محاسبه کردیم و مجدداً می‌آورم:

چهارشنبه ۲۹۶/۴/۲۲ ه.ق. (۱۴۲۴ مهبی) = ۲۷۷/۱۰/۱۱ یزدگردی (۱۴۱۶ آ.ک.).

(۵) غیر از این مواردی که گفته شد در دو مورد دیگر در کتاب صحبت از تطبیق دو تاریخ هجری قمری با تاریخ یزدگردی به میان آمده که ظاهراً درست است و ایرادی ندارد. ولی در مقایسه با سایر تاریخ‌های تطبیقی ذکر شده در کتاب به نظر می‌رسد به نوعی این دو مورد ناقص هستند و نیاز به تکمیل دارند؛ چرا که در این دو مورد تاریخ روز و ماه در تقویم یزدگردی ذکر شده ولی سال مورد نظر با تاریخ هجری قمری داده شده است و در نتیجه می‌توان سال یزدگردی مطابق آن را از روی سال هجری قمری ذکر شده به دست آورد. بنابراین برای به دست آوردن تاریخ دقیق این تطبیق‌های تاریخی به شرح زیر به محاسبه و تطبیق می‌پردازیم:

(۱) مؤلف کتاب درباره‌ی درگذشت ابوعلی احمد نوشته است: "ابو علی احمد ... بر وجه معاشی که او را بود اختصار می نمود و مدت عمر خراج از او نستند و روز پنج شنبه روز آسمان ماه دهم ماه ربیع الآخر سنه احدی و سبعین وثلثا ئه به قم وفات یافت." (همان: ۲۳۳) که معلوم نیست این ماه دهم در تاریخ یزدگردی است یا تاریخ هجری قمری و یا در هر دو، بنابراین نیاز به محاسبه و تطبیق دارد ولی از آنجایی که روز و ماه تاریخ مذکور فقط با تقویم یزدگردی داده شده و بر عکس سال مورد نظر با تاریخ هجری قمری؛ برای محاسبه و تطبیق خود را با تاریخ یزدگردی یعنی با روز آسمان (۲۷) ماه دهم (دی ماه) آغاز می کنیم. البته پیش از آن سال مورد نظر در تاریخ یزدگردی را بر اساس سال هجری قمری (۳۷۱ ه.ق.) ذکر شده در متن برآورد می کنیم که سال ۳۵۰ یزدگردی خواهد بود، و در صورت محاسبه خواهیم داشت:

$$\text{دوشنبه } ۳۵۰/۱۰/۲۷ \text{ یزدگردی (۱۴۸۹ آ.ک.)} = ۳۷۱/۷/۱۷ \text{ ه.ق. (۱۴۹۹ مهی)}$$

به طوری که ملاحظه می شود، در این تطبیق تاریخی؛ ماه ربیع الآخری وجود ندارد (چهارمین ماه تاریخ ه.ق.) و مسلم است اشتباهی رخ داده است، پس دوباره و این بار با فرض این که رقم دهم تاریخ مذکور مربوط به تقویم هجری قمری است با در دست داشتن دهم ماه ربیع الآخر سال ۳۷۱ ه.ق. به محاسبه می پردازیم، که خواهیم داشت:

$$\text{چهارشنبه } ۳۷۱/۴/۱۰ \text{ ه.ق. (۱۴۹۹ مهی)} = ۳۵۰/۷/۲۶ \text{ یزدگردی (۱۴۸۹ آ.ک.)}$$

که علاوه بر یک روز اختلاف در تاریخ یزدگردی مطاب، از نظر ایام هفته نیز یک روز اختلاف در بین است؛ چرا که در متن کتاب به صراحت از روز پنج شنبه یاد شده و نیز روز بیست و هفتم ماه یزدگردی (روز آسمان) لذا با توجه به این دو مورد به نظر می رسد، رقم دهم متن را باید به یازدهم اصلاح کرد تا هم ایام هفته ذکر شده در متن (روز پنج شنبه) درست دربیاید و هم روز آسمان (۲۷) ماه یزدگردی. به خاطر همین؛ مجدداً به محاسبه می پردازیم، البته با ۳۷۱/۴/۱۱ ه.ق. که در این صورت خواهیم داشت:

$$\text{پنج شنبه } ۳۷۱/۴/۱۱ \text{ ه.ق. (۱۴۹۹ مهی)} = ۳۵۰/۷/۲۷ \text{ یزدگردی (۱۴۸۹ آ.ک.)}$$

بنابراین بهتر است تاریخ ذکر شده در متن فوق را اصلاح و به جای آن نوشت «روز پنج شنبه روز آسمان (ماه مهر) مطابق با روز یازدهم ماه ربیع الآخر سنه احدی و سبعین و ثلثا ئه».

(۲) همین طور در گفتگو درباره رسیدن عبدالله و احوص پسران سعد بن مالک بن عامر اشعری به قم آورده است که: "عبدالله و احوص ... به قم رسیدند در ایام خلافت عبدالملک، روز شنبه ماه فروردین روز نوروز سنه اثنتین وثمانین تاریخ پادشاه شدن یزدجرد بن شهریار (۸۲ یزدگردی) و سنه اثنتین و ستین فارسیه از هلاک و زوال یزدجرد (۶۲ فارسی) و آن تاریخی است مستعمل به قم معروف به نزدیک ایشان، و سنه اربع و تسعین هجریه" (۹۴ ه.ق.). (همان: ۲۴۲) که تاریخ دقیق یزدگردی را بیان کرده یعنی روز نوروز اول فروردین ماه سال ۸۲ یزدگردی و نیز فارسی مطابق آن را ولی در مورد تاریخ هجری قمری فقط به ذکر سال مربوط (۹۴ ه.ق.) بسنده کرده است، که در صورت محاسبه و تطبیق از طریق تاریخ یزدگردی، خواهیم داشت:

$$\text{شنبه } ۸۲/۱/۱ \text{ یزدگردی (۱۲۲۱ آ.ک.)} = ۲۶ / ۸ / ۹۴ \text{ ه.ق. (۱۲۲۲ مهی).}$$

که می شود متن بالا را به همین نحو اصلاح و تکمیل کرد.

### نتیجه گیری

کتاب تاریخ قم، با توجه به تاریخ تألیف و موضوع های نوشته شده در آن کتابی است مستند و مهم که در برگیرنده آگاهی های جالب و با ارزشی درباره ساکنان شهر، نحوه زندگی مردم، کشاورزی، مالیات و مالکیت، رودخانه ها و کاریزها، و نحوه استفاده از آب و سهمیه بندی یا تقسیم آن است. افزون بر این در مورد افراد مهم و سرشناس شهر، موقعیت شغلی و اجتماعی آنها و تولد و مرگ اشخاص خاص اطلاعات مفیدی در بر دارد. هم چنین از آنجایی که خود مؤلف عرب تبار و از اشعریان عرب مسلمان است، علاوه بر این در مورد عرب های مهاجر و ساکن در قم، اولاد آنها و موقعیت اجتماعی آنان و نیز تولد و مرگ برخی از آنها به صحبت می پردازد. ولی توجه نویسنده به گزارش برخی از تاریخ های وقایع خاص بویژه تطبیق تاریخ هجری قمری رخداد ویژه با تاریخ یزدگردی در نوع خود سودمند می توانست باشد. ولی متأسفانه به علت برخی خطاهای تقویمی به گونه ای ارزش کار و زحمت وی زیر سؤال می رود؛ و تا آنجا من به خاطر دارم برخی از افراد دست اندر کار تقویم و تقویم نگاری در صحبت از تاریخ های تطبیقی این کتاب به نادرست بودن تاریخ های تطبیقی آن اشاره کرده اند؛ اما هرگز در پی اصلاح آن بر نیامده اند. به طور نمونه سید جلال الدین طهرانی که برای نخستین بار به تصحیح و تحشیه آن پرداخته است، با وجود این که دانش کافی در مورد تقویم و تقویم نگاری داشته است؛ توجهی به این ناهماهنگی ها و نادرستی ها نداشته و عین تاریخ های تطبیقی کتاب را همان گونه که بوده حفظ کرده است (حسن قمی، ۱۳۶۱). و در نسخه های

تجدید شده بعدی نیز تلاشی به اصلاح این اشتباه‌ها نشده است. بنابراین جا داشت که به طور جدی به این مورد پرداخته و نسبت به اصلاح این نادرستی‌ها و خطاهای رخ داده در تطبیق تاریخ‌های هجری قمری با تاریخ‌های یزدگردی، اقدام شود. شاید به خاطر همین اشتباه‌های تطبیقی تاریخ قم و برخی اشتباه‌های پیش آمده در کتاب‌های تاریخی دیگر است که گروهی چنین پنداشته‌اند که تاریخ یزدگردی (آریایی - کردی) تقویم مبهم و گنگی است و نمی‌توان به تطبیق دقیق آن با سایر تقویم‌ها پرداخت؛ که چنین نیست و به طوری که در همین محاسبات تطبیق بالا مشاهده می‌شود؛ با در دست داشتن مبدأ درست و دقیق تقویم یزدگردی (آریایی - کردی) و نیز مابین تاریخن دقیق و فرمول‌های محاسباتی درست به راحتی می‌توان به محاسبه و تطبیق آن با سایر تقویم‌ها پرداخت.

لازم به یاد آوری است که کلیه محاسبات تطبیقی فوق بر اساس فرمول‌های محاسباتی فصل دوم کتاب "زردشت و گاهشماری ایرانی" (ترابی، ۱۳۸۷: ۵۱) انجام شده است ولی به منظور اختصار و جلوگیری از تطویل کلام و رعایت حال مخاطب از ذکر ریز محاسبات خوداری گردیده است. و نیز گفتنی است که منظور از حروف اختصاری (آ.ک.) در محاسبات بالا، گاهشمار آریایی - کردی یا زیگ آریایی - کردی است (طاهری، ۲۰۱۰).

### منابع و مأخذ

- ۱- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۶۳). آثارالباقیه، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- ۲- ترابی، ضیالالدین. (۱۳۸۸). زردشت و گاهشماری ایرانی، تهران، انتشارات آوای کلار.
- ۳- حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۶۱). تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تصحیح و تحشیه سید جلال الدین طهرانی، تهران، انتشارات توس.
- ۴- قمی، حسن. (۱۲۹۷). تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، نسخه خطی.
- ۵- طبری حاسب. (۱۳۸۵). زیچ مفر، به کوشش رحیم رضا زاده ملک، تهران، نشر آینه میراث.
- ۶- طاهری، طیب. (۲۰۱۰). زیگ آریایی - کردی، ههولیر، مرکز نشر و تحقیق مکرانی.
- ۷- همایی، جلالالدین. (۱۳۶۲). تاریخ ادبیات ایران، تهران، انتشارات فروغی.
- ۸- مجلس شورای ملی. (۱۳۰۴). نامه شماره ۵۶۲ مورخ ۱۳۰۴/۱/۲۷، تهران، ابلاغ مصوبه مجلس به وزارت کشور جهت اجراء.